

Zdravka Leutar
Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Studijski centar socijalnog rada
zleutar@pravo.hr

Ivan Leutar

Izvorni znanstveni rad

Primjena bibliodrame u kurikulumu studija socijalnog rada

Sažetak

Rad se bavi primjenom bibliodrame u kurikulumu Studija socijalnog rada. U uvodnom dijelu prikazan je teorijski koncept bibliodrame i strukturalna razrada edukacije bibliodrame sa studentima. Cilj istraživanja bio je dobiti uvid u iskustva studenata u primjeni bibliodrame u socijalnom radu. Istraživanje je provedeno nakon završene edukacije iz bibliodrame i svih aktivnosti povezanih s ovim izbornim kolegijem. U istraživanju je sudjelovalo 30 studenata u Zagrebu i Mostaru. Primijenjena je kvalitativna metodologija. Studenti su polustrukturiranim intervjuom davali iskaze, nalazi su obrađeni tematskom analizom. Glavne tri teme su se nametnule kao rezultat primjene bibliodrame u kurikulumu Studija: rad na sebi, kvaliteta interpersonalnih odnosa i stjecanje znanja i vještina važnih za profesiju socijalnog rada i drugih pomažućih profesija. Nalazi upućuju na važnost bibliodrame kao duhovne metode osnaživanja na studentskoj razini, njezinoj primjeni u socijalnom radu s korisnicima te resursu osnaživanja u pomažućim profesijama.

Ključne riječi: bibliodrama, duhovnost, rad na sebi, interpersonalni odnosi, psihodinamika grupe

The Use of Bibliodrama in the Curriculum of Social Work Studies

Summary

The paper deals with the application of the bibliodrama in the curriculum of Social Work Studies. The introductory part presents the theoretical concept of the bibliodrama and the structural elaboration of its education with students. The aim of the study was to gain insight into students' experience in applying bibliodrama in preparing for future social workers. The aim of the research was to gain insight into student experience in applying the bibliography in social work. The research was conducted after the education of the bibliodrama and all activities related to this elective course. Thirty students in Zagreb and Mostar participated in the research. Qualitative methodology has been applied. The students gave their testimonies with a semi-structured interview, the findings were handled by thematic analysis. Three main themes emerged as the results of the application of the bibliodrama in the Study curriculum: personal development, the quality of interpersonal relationships and the acquisition of knowledge and skills relevant to the profession of social work and other helping professions. The findings point to/indicate the importance of the bibliodrama as the spiritual method of students' empowerment, its application in social work with users, and the resource of empowerment in helping professions.

Keywords: *bibliodrama, spirituality, personal development, interpersonal relationships, group psychodynamics*

Uvod

Postoji nekoliko elemenata ili dimenzija duhovnosti: transcendencija, odnosno povezanost s nečim većim od samog sebe; usluga, važnost gledanja nečijeg rada ili organizacije kao služenje drugima; zajednica, potreba za osjećajem povezanosti s drugima; značenje i ispunjenje, važnost posla koji zadovoljava težnje i pridonosi osjećaju smisla i svrhe; duhovno blagostanje i opuštanje, osjećaj podržavanja nečije duhovne vrijednosti; cjelovitost i osobni razvoj, spoznaja da ljudi žele i trebaju rasti i razvijati svoj puni potencijal. Čovjekov život je ispunjen traganjem za smislom. (Gilbert, 2000; Damianakis, 2001; Drouin, 2002; Foley, 2001; Hodge, 2001; McCulloch, 2006). Neki duhovnost povezuju i s drugim pojmovima, s etikom (Furnham, 2003; Giacalone & Jurkiewicz, 2003.b; McCulloch, 2006), nadom (Adams i sur., 2003.; McCulloch, 2006), iskrenošću (Brijest, 2003; McCulloch, 2006) i oprostom (Yamhure Thompson i Shahen, 2003; McCulloch, 2006). Učinkovitost duhovne intervencije ispitana je te povezana s ovisnošću (Avants i sur. 2005; Hodge, 2011), anksioznosti (Azhar i sur., 1994; Rajagopal i sur., 2002; Hodge, 2011), žalovanjem (Azhar i Varma, 1995; Hodge, 2011), bipolarnim poremećajem (D'Souza i sur., 2003; Hodge, 2011), depresijom (Propst i sur., 1992), strahom od pada (Zhang i sur., 2006; Hodge, 2011), neurozom (Xiao i sur., 1998; Hodge, 2011), perfekcionizmom (Richards i sur., 1993.; Hodge, 2011), shizofrenijom (Wahass & Kent, 1997; Hodge, 2011) i stresom (Grossman i sur., 2004; Nohr, 2000.; Oman i sur., 2006; Hodge, 2011).

Socijalni rad je brižna profesija, poziv vođen eksplicitnim vrijednostima, moralom i etičkim kodeksom (Graham i sur. 2007; Reid i Popple, 1992; Canda i Furman, 2010). Sustav vrijednosti socijalnog rada donijet je kroz edukaciju studenata, a ostvaruje se kroz postupke stručnog certificiranja, stjecanje licence i etičkog presuđivanja (Reamer, 2001; Canda i Furman, 2010). S obzirom da su moral i sustav vrijednosti glavne komponente duhovnosti, možemo reći da je socijalni rad fundamentalno duhovna profesija. Socijalni rad zapravo je predanost duhovnom putu prožetom promicanjem dobrobiti za sve ljude i sva živa bića. Nije moguće raditi u sustavu socijalnog rada bez suosjećanja koje je usko povezano s duhovnošću (Canda i Furman, 2010). LeCroy (2002; Canda i Furman, 2010) je intervjuirao 34 socijalna radnika praktičara koji su prepoznali povezanost suosjećanja i duhovnosti u njihovu radu. Mnogi su naznačili da im te vrijednosti pomažu u povezanosti s korisnicima, zajednicom i univerzumom. Posao socijalnih radnika sve je složeniji u multireligijskom društvu jer rad sa korisnicima zahtijeva poštovanje njihove religije, vrijednosti i uvjerenja, a za postizanje toga povrh svega valja angažirati svoja uvjerenja (Knitter, 2010). Kako je u ovom radu fokus na studentima, u obzir je uzeto i istraživanje Leutar i Leutar (2007) u kojemu studenti na religioznost i duhovnost gledaju kao na srodne pojmove. Valja istaknuti kako bi studenti trebali što više težiti duhovnosti jer, kako navodi Frankl (1984; Birkenmaier, 2005), pojačana duhovna svijest može

poboljšati njihov osobni rast i vještine. U kontekstu duhovne perspektive koja se u radu promatra u fokusu će biti jedna od metoda duhovnog osnaživanja, a to je bibliodrama.

Sam pojam „bibliodrama” u sebi sadrži biblijsku dramu koja upućuje na sadržaj same Biblije i njenih motiva, njenog sadržaja. Biblija, kao sveta knjiga, prožeta je odnosima čovjeka, njegovim osobnim stanjima, traženjem identiteta i oslikava njegovu društvenu stvarnost. Bibliodrama u središte stavlja čovjeka, pomaže mu bolje upoznati samoga sebe, poistovjetiti se s nekim od biblijskih likova čime bi lakše odgonetnuo vlastiti problem, vlastite strahove. Također pomaže u suočavanju s raznim situacijama koje u njemu izazivaju različite osjećaje kao i u suočavanju s vlastitom istinom i postojanjem (Pizele, 1998; Sinclair, 2004). Biblijski tekst je dubok i snažan i kao takav je plodno tlo u pristupu i radu s ljudima. Nekada je to bio zadatak crkvenih djelatnika, redovnika i/ili svećenika u zajednici ili župi (Badurina, 1994). Danas se bibliodrama pokazala potrebnom u različitim djelatnostima, posebno u strukama vezanima za rad s ljudima (tzv. pomagačkim profesijama). Bibliodrama se primjenjuje u grupnom radu; iako nije psihoterapija, ima određene terapijske elemente. Može se primjenjivati u radu s profesionalcima, kao tehnika osnaživanja, ali i u radu s ljudima koji trebaju pomoć i podršku. Također se primjenjuje u socijalizaciji, prihvaćanju, pomicanju granica, pristupu bez straha od osude i tuđih mišljenja. Nadalje, pomaže pojedincu da ostane autentičan, da se bez straha poistovjećuje s biblijskim tekstom i nađe rješenje koje će ga životno osnažiti i obogatiti (Leutar i Kreller, 2014; Kreller, 2013). Danas se od pastoralnih djelatnika zahtijeva veća sposobnost komuniciranja, priopćavanja i dijeljenja vlastitih iskustava, dok je ranije bila važna osobna pobožnost. I u pastoralnoj praksi sve više dolazi do izražaja konkretni čovjek sa svojom poviješću, svojim iskustvom i kontekstom u kojem živi. Polazište je njegovo razmišljanje, osjećanje, vjerovanje ili nevjerovanje i njegovo djelovanje. Bitan je odnos sa samim sobom, drugim pojedincima i grupama. Sve se više pažnje pridaje odnosu pojedinca i zajednice (Badurina, 1994). Obrazovanje svakog pastoralnog djelatnika odvija se na četiri razine. Obuhvaća djelovanje, učenje, život i vjeru. Ove razine se međusobno isprepleću i utječu jedna na drugu i ni jednu se ne smije zanemariti na račun druge. Bibliodrama nas može poučiti kako voditi računa o svim razinama jednako.

Bibliodrama omogućuje čovjeku susret s Bogom „licem u lice”. Pomaže svakome pronaći svoju vjeru, stabilnost, sigurnost. Ali vjerovanje je proces, s puno padova i izazova, a bibliodrama podsjeća kako je i sumnja u samoga sebe na neki način vjera, jer pruža nadu i siguran put do željenih odgovora. Trenutak u kojem osoba može čistih misli dotaknuti najdublji dio sebe i svog bivanja. U bibliodrami se, dakle, dramatizira, nešto se pokreće. Tek kad ta značenja stavimo u kontekst oblikovanja vlastite vjere dobivamo njihovo pravo značenje. Bibliodrama svojom strukturom svakome nudi stupanje u akciju, micanje s mjesta, a rad s bibliodramom može se ponuditi svakom čovjeku koji je spreman raditi na sebi, koji se želi suočiti sa svojim potrebama, koji želi

raditi na integraciji svoje osobnosti, koji želi ozdraviti, koji se želi pozabaviti svojom vjerom, odnosno nevjerom (Leutar, 2014). Bibliodrama je rekonstrukcija biblijskih priča u malim skupinama sudionika koji su zainteresirani za razumijevanje biblijske tradicije. To je razigrani, duhovni i dramatični pristup biblijskim tekstom. Nema životnog događaja da nije sadržan u Bibliji. U bibliodramskom procesu obrađen je čitav raspon ljudskih životnih iskustava kroz čitanja i donošenja biblijskih tekstova: krize u obiteljima i među braćom i sestrama; radosti i problemi komunikacije muškaraca i žena, prijatelja i neprijatelja, Boga i ljudi, drevne i suvremene dileme, poput pravde i nepravde, oslobođenja, izgnanstva, ljubavi i izdaje, rođenja i smrti.

Bibliodrama kombinira proučavanje tekstova s dijeljenjem osobnih iskustava. Kao metoda raširena u Europi: Njemačkoj, Švedskoj, Danskoj, Nizozemskoj, Finskoj, Poljskoj, Mađarskoj, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, primjenjuje se i na drugim kontinentima, u Sjedinjenim Američkim državama, Koreji, Filipinima.

Bibliodramske radionice se ne provode kako bi ljude uvjerile u „istinu“, određenu vjeru. Bibliodrama, naprotiv, govori onima unutar i izvan tradicije, unutar i izvan zajedničkog života. To je put za Židove, kršćane i agnostike, jednostavno za sve koji traže smisao života.

Ideja Bibliodrame nastala je iz psihodrame J. R. Morena iz 1921. godine¹, a kreiranje intenzivnije otpočelo kada je 1950. godine Moreno, nakon što je napustio Beč, napravio skalu aktivnosti u Americi. Teatralni krug bilo je vrijeme davanja pažnje terapijskim edukacijskim efektima i drami te se Morenova psihodrama razmatrala kao dobro polazište grupnih terapijskih aktivnosti. Neki kršćani upoznavali su se s tim dramskim metodama i postali pioniri područja bibliodrame. „Često me pitaju što smatram svojim najvećim znanstvenim doprinosom. Po mom mišljenju, to nije ni psihodrama niti grupna psihoterapija, već sociometrija, znanost interpersonalnog mjerenja. Ona je dala čvrste temelje za grupnu psihoterapiju. Sociometrija je djelo mnogih istraživača i prihvaćena je s malo otpora u grupnoj psihoterapiji i psihodrami. Ima obilježje egzaktne znanosti. Činjenica da sam počeo sa sociometrijom često se previdi zbog globalne popularnosti koju su postigle grupna psihoterapija i psihodrama.” (Moreno, 1968) Međutim, bibliodrama nije nastala samo iz psihodrame. Kaže se da bibliodrama inkorporira biblioterapiju i art terapiju, koristeći biblijske tekstove. Bibliodrama je također pod utjecajem psihologije koja se bavi ljudskim umom. No bibliodrama ima puno dublje korijene u kršćanskoj tradiciji u čitanju i razmatranju biblijskih tekstova. U

¹ Moreno, Jacob Levy (1892-1974), rumunjski/američki psihijatar.

Rođen u Bukureštu 20. svibnja 1892., Jakov Levy Moreno utemeljio je sociometriju, grupnu psihoterapiju i psihodramu, oblik grupne terapije koju je sam opisao kao „traganje za istinom dramskim metodama”. Također je objavio istoimeni časopis Psychodrama. Moreno je živio u Beču prije nego je 1925. emigrirao u Sjedinjene Države. Od 1951. godine bio je profesor na Sveučilištu u New Yorku. Umro je 14. svibnja 1974. u Beakonu u New Yorku. Podrijetlo bibliodrame također se povezuje s Morenom.

kršćanskoj je tradiciji duhovno čitanje nazvano *Lectio divina*, a u židovskoj interpretaciji Biblije *Midrash*. Osim toga, bibliodrama se fokusira na metode drame kao psihodramu i kazališnu terapiju jer drama predstavlja ljudski život i životna je kao tijek ljudskog života. Statue, glumac i scenarij postaju očigledni i emocionalna pratnja i sadržaj koji odražavaju čitanje Biblije.

U bibliodramskom procesu sudionici raspravljaju o svojim osjećajima i ulogama i interpretiraju biblijski tekst na temelju vlastitog iskustva. Ovakav pristup koristi tehnike psihodrame te promatra Bibliju u relacijama njihovog vlastitog iskustva i života. Ipak je bibliodrama drugačija od teologije i biblijske hermeneutike. Bibliodrama uključuje i interpretacije.

Valja prije svega pročitati biblijski tekst i interpretirati njegovo značenje u teološkom, povijesnom, literarnom, objektivnom znanstvenom pristupu te vlastitom značenju. Tako će riječ Božja (biblijski tekst) postati primjenjiva u našem životu i ponovno oblikovati novi put u životima sudionika. Stoga je metoda bibliodrame primjenjiva u područjima socijalnog rada, obrazovanja i pastoralnog djelovanja. Stoga je potrebno naglasiti da je za vođenje bibliodrame vrlo važna teološka pozadina i egzegeza pojedinog biblijskog teksta u samoj pripremi. Stoga se Bibliodrama smješta i interpretira u kontekstu kršćanske paradigme. Bibliodramu čine kreativne statue koje mogu uključivati vjeru, edukaciju, terapiju kroz riječ Božju, odnosno biblijski tekst. Ovakva dinamika donosi kreativnu efikasnost u jednom drugom kontekstu. Bibliodrama je put produblivanja imaginacije, kreativnosti, opservacije sposobnosti, poboljšanja komunikacijskih vještina, fizičke aktivnosti, osvještavanje emocija i senzibilnosti sudionika.

Drugo, sudionici uče kako dopustiti vlastito mišljenje i kako razumjeti druge s drugačijim mišljenjem, kako uvjeravati i raditi kompromise i skladno surađivati.

Treće, sudionici bibliodrame imaju priliku razumjeti druge ljude i znati objektivno prepoznati pozicije drugih, kroz uloge u bibliodrami unaprijediti i učiti mudrost zajedničkog života. Drama je inkorporirana umjetnost. U tome se sudionici mogu širiti na ogromna područja, uključujući literaturu, povijest, mitologiju, legende, glazbu, umjetnost, ples, kostimografiju, misli, zemljopis, običaje, religiju, kulturu itd.

Bibliodrama ima funkcije grupne psihološke terapije. Ona ne pomaže samo u razrješavanju grupnih konflikata nego i osvjetljava i pomaže u razvoju grupnih interakcija (Bang, 2011).

Nakon analiziranja bibliodrame u kontekstu navedenih terorijskih spoznaja željeli smo se u ovom radu fokusirati na bibliodramu u kurikulumu socijalnog rada kao metodu osnaživanja studenata u procesu studiranja i kao edukativnu metodu moguće primjene u profesionalnom radu s korisnicima. Kako bismo bolje razumjeli navedene teorijske spoznaje ovdje ćemo donijeti ukratko razrađenu strukturu bibliodrame u kurikulumu socijalnog rada.

Tijek aktivnosti na nastavi izbornog kolegija Duhovnost u socijalnom radu i korištenje metode Bibliodrama

Nastava se održava u bloku, a koriste se iskustvene metode što umnogome osigurava vrhunski kvalitetnu pripremu studenata u pogledu osobnog rasta, razvoja kao i napredovanja u područjima potrebnima za budući poziv i njegovo kompetentno obavljanje uključujući, uz ostale metode, i primjenu bibliodrame.

Glavne odrednice tijeka nastave u radionicama

PREDSTAVLJANJE - različite aktivnosti u cilju međusobnog upoznavanja

SOCIOMETRIJA - rad na koheziji u grupi

- Moj prvi susret s Biblijom
- Zajednički susret s Biblijom i izrada zajedničkih slika (statua)
- RUNDA – KRUG (studenti redom izlažu kako su se osjećali za vrijeme aktivnosti)

RAD NA TEKSTU – IZGUBLJENI SIN

- Životna strana: Uživljavanje u iskustvo odlaska iz obitelji
- RUNDA – KRUG (studenti redom izlažu kako su se osjećali za vrijeme aktivnosti)

ČITANJE I UPOZNAVANJE S TEKSTOM

- Zbližavanje s tekstom na kognitivnoj i emocionalnoj razini
- Korištene metode: interakcijske igre – „Pozdravljanje ključnom riječi”, „Razmjena misli u šetnji dvoranom”
- izrada statue, individualno i grupno i sl.
- Riječi u 4 kuta

IZBOR ULOGE I UŽIVLJAVANJE U ULOGE

1. Otac
2. Stariji sin
3. Mlađi sin

Sagledavanje i drugih uloga iz teksta (koje mogu biti i osjećaji i predmeti) te izbor željene uloge u kojoj se sudionik najbolje osjeća.

ODIGRAVANJE SCENE

- Predstavljanje iz uloge
- Igra

RUNDA – KRUG

ZAVRŠNI DIO: INTEGRACIJA

- Grupno stablo

Kreativna izrada stabla:

1. Korijen: Doživljaj (Kako si se osjećao-la na početku BD i što te povezivalo s temom i tekstom BD?)
2. Deblo: Važan trenutak (Spoznaja iz BD procesa)
3. Grane i lišće: Evaluacija (Što nosiš sa sobom na kraju seminara BD kao plod procesa?)

RUNDA - KRUG

Cilj istraživanja:

Dobivanje uvida u doživljaj bibliodrame u aktivnom sudjelovanju sudionika u izbornom kolegiju Duhovnost u socijalnom radu.

Istraživačko pitanje:

Kakvo je iskustvo sudionika koji su izabrali predmet Duhovnost u socijalnom radu u procesu aktivnog sudjelovanja u bibliodrami?

Sudionici istraživanja:

U istraživanju je sudjelovalo 30 sudionika koji su aktivno prošli kroz proces bibliodrame u okviru kurikula socijalnog rada što ga nude studiji socijalnog rada u Mostaru i Zagrebu. Odabrani su po kriteriju namjernog uzorkovanja jer se smatralo da te osobe mogu biti najbolji informatori o istraživanoj pojavi. Oni su sami izabrali sudjelovanje u izbornom kolegiju Duhovnost u socijalnom radu te su željeli po završetku nastave i svih aktivnosti opisati svoje iskustvo sudjelovanja u bibliodrami. Željela se osigurati i intrinzična motivacija sudionika za učenje bibliodrame u kurikulumu socijalnog rada. Ovakvim odabirom sudionika istraživanja željelo se omogućiti stjecanje novih spoznaja i produbiti razumijevanje načina kako studenti doživljavaju bibliodramu u obrazovnom kurikulumu Studija socijalnog rada. O iskustvu bibliodrame u kurikulumu socijalnog rada intervjuirane su 24 žene i 6 muškaraca u dobi od 20 do 46 godina života.

Metoda i način provedbe istraživanja

U istraživanju se koristio kvalitativni pristup jer tema zahtijeva visoki stupanj osobnog samootkrivanja sudionika istraživanja, dublje i detaljnije iznošenje vlastitih iskustava o duhovnosti te o prevladavanju kriznih situacija vezanih uz različita životna događanja. Podaci su se prikupljali tehnikom polustrukturiranog dubinskog intervjua čiji je cilj omogućiti bolje razumijevanje značenja koje ispitivano iskustvo ima za sudionike (Milas,

2005). Istraživanje je provedeno u skladu s temeljnim etičkim načelima istraživanja. Poziv na sudjelovanje bio je poslan e-mailom svim sudionicima u procesu nastave bibliodrame. Odazvalo se trideset studenata. Objasneni su im ciljevi i svrha istraživanja, načelo dobrovoljnosti, povjerljivosti i anonimnosti te mogućnost odustajanja od sudjelovanja u istraživanju u bilo kojem trenutku. Sukladno iskazanom interesu i mogućnostima, sa zainteresiranim sudionicima je naknadno telefonski dogovoren termin i mjesto provođenja intervjua. Svaki razgovor sniman je diktafonom (uz prethodnu suglasnost sudionika), nakon čega je transkribiran. Intervjui su u prosjeku trajali 50 minuta.

Obrada podataka

Za obradu podataka korišten je postupak tematske analize. Tematska analiza je proces identificiranja, analiziranja i izvještavanja prema tzv. obrascima (temama) koje se prepoznaju unutar podataka. Odnosi se na organizaciju i opisivanje podataka bogatim detaljima, no vrlo često ide iznad toga te se odnosi na različite aspekte interpretacije (Braun i Clarke, 2006) Tema je obrazac unutar podataka koji se načelno može odrediti na dva načina: induktivnim ili deduktivnim načinom. Za analizu je odabran deduktivni ili teorijski način, kojim se teme određuju u skladu s teorijskim ili analitičkim interesom istraživača. Ovaj pristup često dovodi do manje detaljnih opisa podataka u cijelosti, a više je usmjeren na detaljniju analizu nekih aspekata podataka.

Rezultati istraživanja

Teme	Podteme
Rad na sebi	Dublje promišljanje i doticaj sa samim sobom Motivacija upisa na studij i preispitivanje ispravnosti odluke Važnost resursa duhovnosti u studentskom i profesionalnom životu Uvid i drugačija interpretacija studentske stvarnosti Mehanizmi osnaživanja u životu i studiranju Osvješćivanje vlastitih vrijednosti Osvješćivanje vlastitih jakih i slabih strana Osvješćivanje vlastitog smisla života Osvješćivanje područja u struci koja ne možemo prihvatiti. Osvješćivanje vlastitih stavova, osjećaja i mišljenja. Osvješćivanje vlastitih stereotipa

<p>Kvaliteta interpersonalnih odnosa studenata</p>	<p>Osjećaj zajedništva i bolje međusobno upoznavanje Rad na boljim međusobnim odnosima Bolji suradnički odnos Bolje razumijevanje sebe i drugih Poštivanje i prihvaćanje različitosti Učenje od drugih</p>
<p>Stjecanje znanja i vještina</p>	<p>Znanja o metodi bibliodrame Znanja i spoznaje o važnosti duhovne dimenzije čovjeka Znanja o važnosti grupne psihodinamike u grupnom radu Vještine grupnog vođenja Razvijanje kreativnosti u radu Razvijanje komunikacijskih vještina Sudjelovanje u timskom radu Znanja o novim tehnikama u socijalnom radu s grupom Znanja o mehanizmima nošenja sa stresovima i krizama</p>

Rasprava i rezultati

Rezultati prezentiraju tri tematska područja dobivena istraživačkim pitanjem „Kakvo je iskustvo sudionika koji su izabrali predmet *Duhovnost u socijalnom radu u procesu aktivnog sudjelovanja u bibliodrami?*” Dakle, riječ je o radu na sebi, kvalitetnijem interpersonalnom odnosu sudionika procesa, stjecanju znanja, tehnika i vještina grupnog rada te duhovnosti u socijalnom radu.

Tematsko područje **rada na sebi** uključuje nekoliko bitnih podtematskih područja. U nastavku će iskazi studenata u tablici 1 navedenih rezultata biti najjasniji komentari o pojedinim područjima:

Dublje promišljanje i doticaj sa samim sobom „... Kroz bibliodramski proces još sam više upoznala samu sebe, svoje dubine, susrela sam i osvijestila neke nove stvari o sebi koje su dosta utjecale na moje razmišljanje i stavove i donijela sam neke konkretne odluke za život” .... (15) Osvijestila sam jako puno stvari u sebi, i osjećala sam se jako bogatom jer sam pristupala nekim problemima sa različitih strana i tražila one pozitivne. Kao da sam se napunila upravo tom pozitivnom energijom. I koja nije trajala kratko, nego koja još uvijek traje. (9) Iskaz studentice upućuje na susret i promišljanje o sebi, svojim stavovima;

njezina unutarnja dinamika je dala konkretne ishode, a to su stvorene konkretne odluke o budućim aktivnostima u svakodnevnom životu.

Motivacija upisa na studij i preispitivanje ispravnosti odluke „Došla sam do duboke spoznaje o smislu svog života i izbora profesije: da kao budući socijalni radnik svoj život posvećujem drugima. Onima kome je pomoć najpotrebnija. Mislim da je to moja sreća. Ne treba biti sebičan jer se od toga nitko nije nahranio. Kroz život se dešavaju mnoge barijere, jer put do istinskog cilja nije uvijek lak. No, ne treba posustati. I ako padnemo trebamo se podići i nastaviti, jer upornost je ono što nam pomaže doći do cilja” (1). .... Literatura često pristupa duhovnosti kao traganju za smislom (Leutar i Leutar, 2017), ne samo za krajnjim smislom života, nego svime što se čovjeku događa. Studentica kroz bibliodramu upoznaje smisao svoga života, a i profesije koju je odabrala. U bibliodrami su studenti imali prilike upoznati i motivaciju za svoj studij: „Kroz ulogu koju sam imala u „izgubljenom sinu” došla sam do spoznaje vlastite izgubljenosti na ovom studiju jer ja doista ne mogu prihvatiti da se bavim strukom socijalnog rada”, „ne mogu raditi s ljudima, puno bih više voljela raditi kao tajnica u nekoj firmi...” (7). Istraživanje o motivaciji upisa na studij (Leutar i sur. 2011) govori upravo o različitosti motivacija koje studente dovode na socijalni rad, ali naravno i druge studije.

Važnost resursa duhovnosti u studentskom i profesionalnom životu „Dugo sam razmišljala o tome kako bi se moja vjera i moja duhovnost mogle uklopiti u moj studentski život i kasnije u profesionalni život i nakon ova dva dana sam shvatila odgovor na to pitanje i sada znam da ću moći i da moram već sada početi živjeti svoju vjeru u punini, i na studiju i na budućem radnom mjestu, da moram biti ono što uistinu ja jesam. Osvijestila sam svoju predanost i čežnju za Bogom, ali sam si također osvijestila svoju slabu stranu, a to je strah od prihvaćanja ljudi, mene, onakve kakva uistinu jesam.” (22) Također studenti navode i drugo kao što je: *Uvid i drugačija interpretacija studentske stvarnosti i Mehanizmi osnaživanja u životu i studiranju*. „Naučila sam kako grupa može biti zanimljiva, odlazim puna pozitivne energije i vjerojatno kad završim školovanje jedino ću se sjetiti predmeta na kojem sam se nasmijala, radila na sebi te kako u budućem radu mogu primjenjivati tehniku meditacije, igrokaza, odabira osobina i tako puno saznati o osobi kojoj pokušavam pomoći. Odlazim s pozitivnom energijom, željom za učenjem o različitim načinima rada - puno toga u samo tri dana....Hvala Vam...ovakav način rada u kojem sam umorna a opet puna znanja i dobrog osjećaja.....” (26)

Važno je prepoznati vrijednost sebe kao osobe i to su studenti prepoznali u bibliodramskom procesu: *Osvješćivanje vlastitih vrijednosti*: „Došla sam nakon posla užurbana, zbunjena i već dosta umorna. Uživala sam u svakom dijelu radionice jer sam uvidjela da mogu biti i kreativna, upoznati druge ljude, opuštena, radila sam na sebi od moje negativne do pozitivne strane. Ne sjećam se kad sam zadnji put imala toliko vremena (cijeli dan) da razmišljam o sebi, mislim na moju nutrinu, vrline i mane.” (8). Studenti kroz studij u različitim kolegijima imaju prilike susresti se s važnosti otkrivanja slabih i

jakih strana svojih korisnika. Koliko i kako imaju prilike to osvijestiti kod sebe moglo bi se zapitati i istražiti. Ispitanici u svojim izjavama pokazuju da je bibliodrama bila upravo područje za: *Osvješćivanje vlastitih jakih i slabih strana*: „Meni je bilo super. Mogla sam pratiti scenski prikaz kroz svoju ulogu i nisam se trebala previše isticati, baš onako kako to radim i u stvarnom životu. Volim sve vidjeti i čuti, reći nešto ako imam reći, ali se ne kititi tuđim perjem i isticati se ako nemam razloga za to. Iz ove predstave shvatila sam da sama priča može imati puno značenja. Nikad ne možemo biti sasvim sigurni kako je tko razmišljao i što je svojim postupcima želio postići. Uvijek u obzir trebamo uzeti sve opcije i gledati priču iz više perspektiva”.(3)

Osvješćivanje vlastitog smisla života: „Smatram da sam na ovaj način još jednom Bogu mogla izreći svoju zahvalu za mogućnost sudjelovanja u bibliodrami. Na kraju smo spontano zajedno zapjevali najdražu pjesmu Z., ‘Glasnik Velikoga Kralja’. Ne mogu ne spomenuti radost koja je isijavala iz Z. prilikom pjevanja pjesme koja me se posebno dojmila. U sebi sam shvatila koliko je malo čovjeku potrebno za sreću, a suze sam jedva zadržala. Kući sam pošla radosna i zahvalna Bogu za sve što sam proživjela u protekla dva dana.” (7) Engeler (2003) u svojoj studiji o bibliodrami s mladima opisuje kako je to put preko igre i scenskog prikaza do njihovih životnih problema i preokupacija, što se može vidjeti i u ovom procesu. *Osvješćivanje vlastitih stavova, osjećaja i mišljenja*: „Sam kolegij Duhovnost i socijalni rad kao i susret s bibliodramom izabrao sam iz znatiželje, ali također iz razloga što se i u svom osobnom životu trudim raditi maksimalno na svojoj osobnoj duhovnosti. Deklarirani sam kršćanin, ali trudim se da to ne ostane samo na tome. Svoj život želim podrediti Bogu, želim biti i praktični vjernik te predani kršćanin. To mi ne polazi uvijek tako lako od ruke jer svi smo mi ljudi, svi smo mi slabi, samim time sebe ne smatram ništa vrjednijim, ali niti inferiornijim od neke druge osobe koja je također jednako vrijedna kao i ja osobno.” (24). Studenti su u bibliodrami imali prilike i susresti se i *osvijestiti vlastite stereotipe*: „Spoznala sam neke bitne stvari o kojima trebam razmišljati i shvatila sam koliko se često nekim zapravo banalnim stvarima zamaram te da bih nešto trebala i promijeniti te sam neki puta opterećena stereotipima koji uvelike određuju moje ponašanje i moje stereotipe u ponašanju” (1)

Studija provedena sa 208 studenata utvrdila je da su studenti skloni podržati uporabu vjerskih intervencija u praksi (Sheridan i Amoto-Von Hemert, 1999; Stewart i Koeske, 2006). Stewart i Koeske (2006) u svom istraživanju pokazuju da studenti koji su u većem stupnju religiozni i duhovni, u većoj mjeri i odobravaju uključivanje vjerskih i duhovnih intervencija u praksu socijalnog rada. Suprotno tome, utvrđeno je da oni studenti koji se nisu identificirali kao religiozni ne odobravaju takve intervencije u praksi.

Budući da studenti mogu imati više samouvida i više spremnosti da priznaju konflikt, strah ili sumnju u sebe i svoju budućnost u odnosu na druge populacijske skupine (Bryant i Marquez, 1986; Jašić i sur., 2012) te jer se nalaze u kompleksnom razdoblju na putu traženja svog identiteta (Nikić, 2008), istraživanje se željelo provoditi upravo

sa studentima Studijskog centra socijalnog rada kako bi se ispitali njihovi stavovi i mišljenja o pitanjima na koja će najvjerojatnije naići u budućnosti kao profesionalni socijalni radnici. Ovo istraživanje ujedno ih je moglo potaknuti na promišljanje o tome jesu li odabrali ovaj poziv u skladu sa svojim uvjerenjima: radi socijalne pravde, strasti, promicanja i zaštite onih kojima je pomoć potrebna, za što je socijalni rad izvrstan način demonstracije tih uvjerenja u akciji (Mathews, 2009).

Drugo važno područje u rezultatima analize studentskih iskaza je definirano kao: **Kvaliteta interpersonalnih odnosa studenata**. Studenti su to izrazili u nekoliko podtema: *Osjećaj zajedništva i međusobno bolje upoznavanje*: „Uistinu mi je bilo lijepo na bibliodrami, došla sam do novih spoznaja, dublje sam upoznala kolegice koje sam inače samo površno poznavala” (1)...; „Na vježbama smo se koristili različitim tehnikama i metodama koje će nam pomoći u budućem radu. Ali za mene je najvažnije to što smo radili na sebi, na svojim osjećajima, samopouzdanju te što smo se družili međusobno.” (5)

Nadalje, studenti navode drugo podtematsko područje, a to je: *Rad na boljim međusobnim odnosima*. „Primjerice, na bibliodrami je došao do izražaja i problem koji ima naša studijska godina, došao je do izražaja kroz našu igru za vrijeme scenskog prikaza biblijskog teksta. Osvijestili smo ga zajedno i riješili naš problem koji je svatko proživljavao od prve godine na svoj način. Postajući svjesni toga stvorili smo zajednički odluku o budućem ponašanju u stresnoj situaciji prije pisanja kolokvija...” (7).

Psihodinamika u grupi i uloge često istaknu i mnoge latentne izričaje prisutne u grupi. Atmosfera otvorenosti, kooperativnosti i povjerenja u bibliodrami daje prostora studentima da prorade i svoje interpersonalne odnose što je očigledno vrlo bitno. To pokazuje i sljedeći izričaj: *Bolji suradnički odnos znanja*: „Kako je u bibliodrami interpersonalnost jako naglašena, tako je naš suradnički odnos kroz proces postajao dublji; smatram da smo se više povezali, bolje upoznali, te ostvarili jaču i dublju komunikaciju jer smo zajedničkim snagama došli do cilja, do novog interpersonalnog poznavanja i pomaganja u čemu osjećam vrlo važnom scenu i statue kojima smo prikazali biblijski tekst.” (28)

Bolje razumijevanje sebe i drugih: „Tijekom cijelog procesa u grupi bolje sam upoznala sebe i svoje kolege jer smo iznosili svoje stavove i mišljenja, a nadasve je to bilo prezentno kroz uloge koje smo imali i s kojima smo se poistovjećivali. Samim izborom i igranjem uloga doznala sam neke nove stvari iz svog života i života mojih kolega jer je svatko od nas unio dio sebe i prikazao nam to kroz ulogu koju je odabrao. Osjećala sam složenost grupe i slušanje, što je dovelo do osjećaja zajedništva. Osobno sam se osjećala jako prihvaćeno i ugodno.” (16)

Poštivanje i prihvaćanje različitosti: „Kroz bibiodramu saznala sam neke nove stvari o svojim kolegama i još se više zbližila s njima. Jako mi je drago zbog toga, jer nikada prije nismo tako bili bliski i treću godinu smo skupa, a praktički se nismo poznavali.” (4)

„Često smo kao studenti podijeljeni, posebice na relaciji, redovni i izvanredni, međutim kroz bibiodramu smo uspjeli poraditi na svojim odnosima unutar studentske grupe.” (6)

Učenje od drugih: „Mislim da Bibiodrama pomaže prvenstveno nama samima, a samim time što ćemo se mi mijenjati, mi ćemo raditi na sebi, pomagat ćemo i kolegama te samim šticienicima. Vrlo korisne radionice, vrlo korisna razmatranja te polemiziranja. Mislim da bibiodrama daje nova saznanja o nama samima, o našim kolegama te svemu što je vezano uz nas i naše osjećaje. Smatram da je bibiodrama vrlo korisna u obrazovanju socijalnih radnika te je kao metoda vrlo učinkovita.” (8) „Mislim da su se ljudi koji su bili zajedno u grupama dosta zbližili nakon ove vježbe te s velikim nestrpljenjem čekam ponovno sudjelovanje u bibiodrami.” (3)

Prema Koenigu (1998; Ančić, 2013) religioznost i duhovnost općenito promiču specifične resurse suočavanja s problemima, kao što su kognitivni i bihevioralni odgovori na stres. Nedavna utjecajna izvješća iz Mental Health Foundation tvrde da duhovnost smanjuje osjećanje negativnih emocija kao što su ljutnja, strah, želja za osvetom te da smanjuje razinu napetosti.

Stjecanje znanja i vještina su sudionici bibiodrame opisali kroz sljedeća područja što je vidljivo i iz njihovih konkretnih izjava:

Znanja o metodi bibiodrame: „Metoda bibiodrame mi se jako sviđjela i smatram da bi se mogla primijeniti u grupnom radu, te da bi posebno mogla biti korisna u radu s djecom”.

Bibiodrama i općenito drama je korisna aktivnost jer otkriva neke nove karakteristike korisnika, člana grupe. Iako članovi ne vide korist na početku, u diskusiji o svom načinu glume, o tome zašto smo izabrali baš tu ulogu, svaki član vidi koliko je dao sebe i pokazao drugima kakva je osoba. Kao i prijašnja tehnika, i ova bi se mogla primijeniti na skoro sve tipove korisnika u grupnom radu.

Znanja i spoznaje o važnosti duhovne dimenzije čovjeka: „Vezano za ovo područje najviše što ću ponijeti sa sobom je produbljivanje načina razmišljanja o samome sebi i osvježavanje važnosti i doprinosa aspekta duhovnosti, kako u sadašnjem studentskom, tako i budućem profesionalnom životu. Radionice u kojima smo iskustveno učili kroz stavljanje naglaska na osobni doživljaj, konkretno kroz bibiodramu, i način na koji smo onda međusobno razmjenjivali iskustva vidim kao pozitivan primjer za kvalitetniju suradnju s drugima, ali i preispitivanje svoje osobnosti.” (25). Socijalni radnici navode iskustva o važnosti duhovnosti u socijalnom radu u praksi (Leutar i sur. 2011) i naglašavaju različite grupe korisnika koji ju mogu primati. Ovdje i studenti zapažaju da bibiodramu mogu

upotrebljavati s različitim korisnicima: Npr. „...djeci s problemima u ponašanju bi mogla pomoći da osvijeste neke nove oblike ponašanja, da shvate kako se trebaju ponašati prema drugima i koliko je bitan miran suživot“ (1); „...Također mislim da bi ova metoda bila korisna u radu s ovisnicima, posebno nakon njihova izlječenja kada ih se ponovno treba integrirati u društvo.“ (5); „U različitim područjima socijalnog rada bi zasigurno ova metoda donijela ispunjenje, volju i entuzijazam, da tako kažem, za povratak u život....“ (8); Zanimljiv je iskaz ove studentice koja govori o uživljavanju kao jednoj od tehnika u bibliodrami: „Inače uživljavanje na kojem počiva bibliodrama trebali bismo svakodnevno koristiti u socijalnom radu, u radu s korisnicima trebali bismo se uživjeti u priče naših korisnika i nastojati im pomoći stavljajući se u njihove uloge.“

No sadržane su i koristi vezane za profesionalca u duhovnom osnaživanju bibliodramom: „Korisnicima koji su višestruko opterećeni svojim problemima bilo bi od velike pomoći da se na jedan ovakav način, kroz različite aktivnosti oslobode svog tereta i spoznaju vlastitu vrijednost i značenje duhovnosti u vlastitom životu. Između ostalog, bibliodrama bi mi kao socijalnom radniku zasigurno mogla pomoći u vlastitom rastu kao profesionalcu, ali i kao osobi.“

Sljedeće podtematsko područje koje sudionici bibliodrame navode su znanja o važnosti psihodinamike grupe u grupnom radu te grupnih vještina u vođenju: „...dojmila me se važnost psihodinamike grupe u grupnom radu, te sam naučio da je grupa ta koja je na prvom mjestu, da je gupa ta koja odlučuje što i kako u grupnom radu i kako je važno za rad u grupi poštivati svačije mišljenje jer je svačije mišljenje jednako važno, i kao takvo mora biti saslušano i uvaženo.“ (25)

Razvijanje kreativnosti u radu: „Do prije dva dana bila bih rekla da je moja kreativnost ravna nuli. No kroz radionice i kad sam osvijestila strah od tuđeg mišljenja, kreativnost je sama od sebe navirala. U par situacija mi se bilo puno lakše izraziti kroz crtež ili statuu, nego riječima. I, zapravo, bilo je puno učinkovitije“ (20); „Bibliodrama me potakla na razmišljanje o meni, mojoj povezanosti s Bogom, dublje upoznavanje s kolegama, potakla me na kreativnost koju smo razvijali kroz cijelu bibliodramu.“ (2) Uz kreativnost u radu studenti navode i razvijanje komunikacijskih vještina, sudjelovanje u timskom radu i općenito stjecanje novih znanja o novim tehnikama u socijalnom radu s grupom.

Nadalje se spominju znanja o mehanizmima nošenja sa stresovima i krizama: „Smatram da je bibliodrama jako važna za socijalne radnike jer kroz nju rade na sebi. Kako je posao socijalnog radnika jako stresan te se često događaju sagorijevanja na poslu, ovakva metoda pomaže kako bi se smirili, pronašli svoj unutarnji mir kroz Boga, kroz vjeru. Isto tako bibliodramu možemo odrađivati i s drugim ljudima kako bi se i oni povezali i pronašli svoj mir, kao što imamo primjer u domovima za starije i nemoćne osobe.“ Upravo metode duhovnog osnaživanja u sagorijevanju na poslu i stresnim situacijama naveli su u svom iskustvu i socijalni radnici zaposleni u centrima za socijalnu skrb u Republici

Hrvatskoj (Leutar i sur. 2011). Istraživanje Kaplana i Dziegielewskija (1999; prema Steward i Koeske, 2006) otkrilo je da većina studenata ima generalno pozitivan stav o religiji i duhovnosti u svom životu, ali nisu sigurni kako primijeniti ta načela u stručnim postavkama. Prema istraživanju koje je proveo Sheridan (2004; Leutar i Leutar, 2010) sa 204 socijalna radnika, 90% njih smatralo je da je sljedećih šest intervencija prikladno za rad s korisnicima: pomoć korisniku da na primjeren način promišlja gubitničke situacije ili druge životne poteškoće (99,5%); pomoć korisniku da razmatra način na koji su religiozno-duhovni sustavi potpore korisni (96,5%); pomoć korisniku da razmatra načine na koje su religiozno-duhovna uvjerenja ili prakse korisni (93,1%) te intervencija koja je u skladu s našim rezultatima, a to je dobivanje informacija o korisnikovoj religiozno-duhovnoj pozadini, s kojom se slaže 93% ispitanika.

Istraživanje sa 132 diplomirana studenta socijalnog rada na fakultetu u Zapadnoj Americi pokazalo je da je više od 82,9% ispitanika suglasno da je njihova duhovnost važna u profesionalnom životu, ali ju nije nužno provoditi u radu s korisnicima (Crisp, 2010). Ovo smanjenje negativnih emocija može dovesti do jačeg imunološkog sustava, smanjiti krvni tlak i rizik od kardiovaskularnih bolesti i moždanih udara. U izvješćima se isto tako navodi da će u osobe koje na neki način prakticira duhovnost, primjerice koja se bavi jogom, vrlo vjerojatno doći do smanjenja anksioznosti, depresije, poremećaja posttraumatskog stresa, stresa i ostalih čimbenika vezanih uz stres (Lindridge 2007; Mathews, 2009).

Zaključak

Primjena bibliodrame u kurikulumu Studija socijalnog rada pokazala se važnom na tri određena područja: radu na sebi, kvaliteti interpersonalnih odnosa studenata i stjecanju znanja i vještina. U radu na sebi studenti ističu važnost dubljih promišljanja i doticaja sa samim sobom, propitivanje i motivaciju za upis na studij te preispitivanje ispravnosti vlastite odluke. Uočena je i važnost resursa duhovnosti u studentskom i profesionalnom životu sudionika koji su došli i do određenih uvida i interpretacija studentske stvarnosti. Bibliodramu su uočili kao metodu u kojoj pronalaze mehanizme osnaživanja tijekom studiranja. Kroz bibliodramu su studenti osvijestili vlastite vrijednosti, svoje jake i slabe strane, smisao u životu, područja u struci koja ne mogu prihvatiti, vlastite stavove, osjećaje i mišljenja, vlastite stereotipe.

U području kvalitete interpersonalnih odnosa studenti su u bibliodramskom procesu doživjeli zajedništvo kao vrednotu i međusobno se bolje upoznali, imali su mogućnost i poraditi na boljim međusobnim odnosima, njihov suradni odnos se poboljšao nakon bibliodramskih aktivnosti. Bibliodrama im je poslužila za bolje razumijevanje i sebe i drugih sudionika te osjećaj da su osvijestili tolerantnost, poštivanje i prihvaćanje raznoликosti. Imali su prilike učiti od drugih.

Važnost bibliodrame pokazala se u stjecanju novih znanja i vještina u socijalnom radu. Ponajprije su upoznali i iskustveno učili duhovnu metodu osnaživanja u socijalnom radu – bibliodramu. Također su stekli znanja o njezinoj primjeni u radu s različitim grupama korisnika, ali i kao resursu osnaživanja samih profesionalaca, socijalnih radnika i drugih pomažućih profesija. Stekli su znanja i o duhovnosti u socijalnom radu općenito te znanja i spoznaje o važnosti čovjekove duhovne dimenzije, o važnosti psihodinamike grupe u grupnom radu, vještine grupnog vođenja, razvijanja kreativnosti, komunikacijskih vještina, timskog rada, drugih tehnika u socijalnom radu s grupom te mehanizama nošenja sa stresovima i krizom.

Nalazi ovog rada upućuju na važnost bibliodrame kao duhovne metode osnaživanja u socijalnom radu na trima osnovnim razinama: kvalitetnijem studiranju i boljim interpersonalnim odnosima, stjecanju znanja i vještina u radu s korisnicima i upoznavanju korisnog resursa osnaživanja u pomažućim profesijama.

Literatura

- Ančić, B. (2013). *Vjerska zajednica kao socijalni resurs: Istraživanje o povezanosti religije i zdravlja*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Badurina, V. (1994). „Bibliodrama u službi navještanja.” *Diacovensia* 2.1 (1994): 167-177.
- Bang, S. (2011). *A Study of Church Educational Approach to Bibliodrama in Youth Bible Study*, Wachinkton: Wesley Theological Seminary.
- Birkenmaier, J. (2005). Integrating Curriculum and Practice with Students and their Field Supervisors: Reflections on Spirituality and the Aging (ROSA) Model. *Educational Gerontology*, 31(10), 745–763.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology, *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2), 77-101.
- Canda, E. R. & Furman, L. D. (2010). *Spiritual Diversity in Social Work Practice: The Heart of Helping*. New York: Oxford University Press.
- Crisp, B. R. (2010). *Spirituality and Social Work*. Farnham: Ashgate.
- Damianakis, T. (2001). Postmodernism, spirituality, and the creative writing process: Implications for social work practice. *Families in Society: The Journal of Contemporary Human Services*, 82 (1), 23-34
- Drouin, H. A. (2002). *Spirituality in social work practice*. u: Turner, F. J. (ed), *Social work practice: A canadian perspective*. Toronto: Prentice Hall, 33-45.
- Engeler, W. (2002). *Mehr als ein Spiel Bibliodrama in der Jugendarbeit*. In E. Naurath & U. Pohl-Patalong (eds), *Bibliodrama: Theorie - Praxis - Reflexion* (pp. 82-89). Bonn: Kohlhammer
- Foley, M. S. (2001). *Spirituality as empowerment in social work practice*. u: Perez-Koenig, R. & Rock, B. (eds), *Social work in the era of devolution: Toward a just practice*. New York: Fordham University Press, 351-369
- Gilbert, M. C. (2000). Spirituality in social work groups: Practitioners speak out. *Social Work with Groups*, 22 (4), 67-84.
- Hodge, D. R. (2001). Spiritual assessment: A review of major qualitative methods and a new framework for assessing spirituality. *Social Work*, 46 (3), 203-214.
- Hodge, D. R. (2011). Evidence-Based Spiritual Practice: Using Research to Inform the Selection of Spiritual Interventions. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought*, 30(4), 325–339.

- Jašić, O., Hodžić, Dž. & Selmanović, S. (2012). Utjecaj religijskog statusa i kvalitete života na konzumaciju alkohola među studentskom populacijom Sveučilišta u Tuzli. *JAHHR*, 3(5), 123-137.
- Knitter, P. F. (2010). Social Work and Religious Diversity: Problems and Possibilities. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought*, 29(3), 256-270.
- Kreller, H. (2013). *Bibliodrama, Ein Lehr- und Praxisbuch*, Erlangen: Guenther Hertwich Verlag.
- Leutar, I., Leutar, Z. (2017). Duhovnost kao resurs snage i otpornosti obitelji u rizičnim okolnostima. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* 15 (1), 65-87.
- Leutar, I., Penava, T. i Nižić, M. (2011). *Motivacija mladih za studiranje socijalnog rada*. U: Zbornik radova „Socijalni rad i borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti – profesionalna usmjerenost zaštiti i promicanju ljudskih prava” str. (619-629), Zagreb: Zaklada Marija de Mattias i Filozofski fakultet u Mostaru.
- Leutar, Z. i Helmut K. (2014). Primjena bibliodrame u socijalnom radu sa starijim ljudima. *Revija za socijalnu politiku* 21.2, 219-233.
- Leutar, Z. i Leutar, I. (2007). Religioznost studenata i njezin utjecaj na svakodnevni život. *Obnovljeni život*, 62(2), 151-176.
- Leutar, Z. i Leutar, I. (2010). Religioznost i duhovnost u socijalnom radu. *Crkva u svijetu*, 45(1), 78-103.
- Leutar, Z., Leutar, I. & Turčinović, J. (2013). Iskustvo socijalnih radnika o duhovnosti u socijalnom radu. *Ljetopis socijalnog rada*, 20(2), 215-239.
- Mathews, I. (2009). *Social Work and Spirituality*. UK: Learning Matters.
- McCulloch, A. S. (2006). *Spirituality in Business: an Exploration into Three Exemplar for-Profit Organization, Using Qualitative and Quantitative Measures*. Posjećeno 16. 11. 2017. na mrežnoj stranici The Projective Differential: http://projectivedifferential.com/pdfiles/Spirituality_in_Business-McCulloch2006.pdf
- Milas, G. (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Moreno J. L. (1968). *Group Psychotherapy Vol. XM*, 1968, br. 2-3
- Nikić, M. (2008). Suvremena duhovnost mladih između tradicije i nove religioznosti. *Diacovensia*, 16(1-2), 115-133.

- Pitzele, P. (1998). *Scripture windows: Towards a practice of bibliodrama*. Torah Aura Productions.
- Sinclair, A. (2004). An exercise in the theory of practice: The Hermeneutics of Bibliodrama in the Sinclair classroom. *Journal of Jewish Education* 70.3: 61-73.
- Stewart C. & Koeske, G. (2006). Social Work Students' Attitudes Concerning the Use of Religious and Spiritual Interventions in Social Work Practice. *Journal of Teaching in Social Work*, 26(1/2), 31-49.